

ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ (ТУПТАЛО)

І ЧЕРНІГІВЩИНА

Один із дослідників історії православної церкви назвав Дмитрія Ростовського “найсвітлішою особистістю у церковному світі XVIII століття”.¹ Доля була неприхильною до цієї цілісної і самозаглибленої особистості: прагнучи до неспинного самовдосконалення, до серйозної наукової праці в монастирській келії, почувачись сином своєї поганьбленої і приниженої землі, Дмитрій змушений був доживати віку в далекому і холодному Ростові, виконуючи волю царя Петра I.

Тривалий час, оцінюючи життя і діяльність Дмитрія Ростовського, вчені сходилися на висновку про те, що справжнім подвигом життя Святителя стала його діяльність на посаді Ростовського митрополита. На думку І. Шляпкіна, першого біографа Святителя, якби Дмитрій не став митрополитом і не діяв у час великої епохи перетворень, то і слово його не отримало б тієї високої оцінки, якою воно користувалося серед народних мас.² Нам здається, що правомірність такого твердження справедлива лише стосовно поцінування Дмитрія Ростовського російською церквою і російською суспільністю. В Україні його праця над Четьми-Мінеями була визнаною ще до його переїзду в Московію. Так само значною і змістовною була його діяльність щодо розбудови українського монастирського руху. Дмитрій Ростовський належав до тієї групи українських церковних діячів, яку представляють Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський.

Народився Данило Туптало у грудні 1651 р. у Макарові в сім'ї українського шляхтича, козацького сотника Макарівської сотні Київського полку Сави Григоровича Туптала. День народження точно невідомий, припускають, що це могло бути 11 грудня - в день пам'яті Даниїла Столбника або 17 грудня - у день пророка Даниїла. Початкову освіту отримав у сім'ї, продовживши її у Києво-Могилянському колеґіумі.

Отримавши виховання у релігійній родині, в якій сповідувалися морально-етичні засади православ'я, рано відчувши смак книжної праці, Данило вирішив присвятити все своє життя служінню Богові. Тож у віці сімнадцяти років, за згодою батьків, він приймає у Київському Кирилівському монастирі чернечий постриг і нове ім'я - Дмитрій. Утверджений в благочесті, просвітлений вірою і озброєний знаннями, все своє подальше життя він присвятить захисту православної віри, охороняючи її від спотворень і різночитань. Саме у Кирилівському монастирі під керівництвом свого колишнього вчителя Мелетія Дзика, “...достойного наставника Дмитрія Туптала, якому він передав і мистецтво своє говорити і писати тією мовою, яку знаходимо і якою захоплюємося у Дмитрія”,³ молодий монах почне проповідницьку діяльність.

У 1675 р. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, визначною рисою якого, як загалом усіх талановитих людей, було уміння знаходити здібних помічників і колеґ, пропонує Дмитрію посаду проповідника. Ця посада була

запроваджена Лазарем Барановичем за прикладом Києво-Печерської лаври. Він вважав, що посідати її може лише людина з вищою богословською освітою, яка відзначається даром слова, знанням Святого Письма та патеристичних творів. З 23 травня 1675 р. і аж до серпня 1677 р. Дмитрій перебував у Чернігові, проповідуючи в Чернігівському Успенському соборі та інших церквах Чернігівської єпархії.

Наприкінці 1675 р. Лазар Баранович висвятив молодого інока на ієромонаха. У подальшому житті Дмитрій буде зобов'язаний відомому церковному ієрарху як моральною підтримкою, так і всіляким сприянням у здобутті загальноцерковного і загальносуспільного визнання. На нашу думку, саме освітянська діяльність Чернігівського архієпископа, який заснував школу спочатку у Новгороді-Сіверському, а потім переніс її до Чернігова, намагаючись перетворити на колегію, пізніше допоможе Дмитрієві у справі розбудови ростовської школи. Також саме від Лазаря Барановича, “людини житейської поміркованості”⁴, Дмитрій навчився вміло приховувати свої справжні політичні симпатії та розумно використовувати їх. Чернігівський архієпископ відкрито проповідував, що треба йти за Московією, але вимагати при цьому від неї церковної автономії і не поступатися власними політичними свободами. “Він (Лазар Баранович - І. С.) примирював різні, постійно суперечливі інтереси малоросів і великоросів, з одного боку, схилив малоросів до могутньої і єдиновірної Москви, з другого, - схилив царя до милостивого ставлення до багатостраждального малоросійського народу (свідченням такої політики Лазаря Барановича може бути лист, написаний ним до російського царя у грудні 1668 р., у якому архієпископ просить того взяти Україну під свій захист, ліквідувати владу воєвод і повернути старі, часів Хмельницького, порядки)⁵ і до збереження його духовних прав на вільне облаштування громадських і церковних справ”⁶. На жаль, всі намагання Барановича уберегти рідну церкву від зазіхань великоросів виявилися марними, адже суперечили прагненням Москви, “яка хотіла якомога тісніше прив'язати до себе країну, що втрапила під її владу”⁷.

Отже, з 1675 і аж до 1700 р. життя Дмитрія лише з невеликими паузами було пов'язане з Чернігівською єпархією, яка після відновлення у 1649 р. перебувала на піднесенні.

Майже відразу по прибутті Дмитрія Туптала до Чернігова у 1675 р. Лазар Баранович звернувся до молодого проповідника з пропозицією упорядкувати збірник оповідань про чудеса, пов'язані з іконою Божої Матері, що належала Чернігівському Іллінському монастиреві. Дмитрій почав працювати над книгою, яка стала його першим літературним твором. Він сам зазначав, що укладав “Руно орошенное” з “послушання” і керувався при цьому вже відомими сказаннями про чудеса, ретельно збираючи і вивчаючи їх.

У 1677 р. робота над книгою була завершена, і в Новгород-Сіверській друкарні збірник побачив світ під назвою “Чуда Пресвятои и Преблагословенной Дъвы Маріи дъючіися огь образа еи чудотворного въ Монастыру св. славного Пророка Ілїи Черньговскомъ”. У 1683 р., у доповненому і частково переробленому вигляді, з'явилося друге видання книги під назвою “Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дева Мария, или Чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшия в Монастыре Ильинском Черниговском”.

У своїй історичній праці автор робить спробу описати всі відомі йому чудеса

від Іллінського образу Божої Матері, що був написаний у 1658 р. (про що свідчив напис під іконою) монахом Геннадієм (в миру - Григорій Костянтинівич Дубенський) і знаходився в Іллінському монастирі та прославився знаменнями і чудесами, які відбувалися, починаючи з 1662 р. Дмитрій Туптало розповідає про кожне чудо дуже докладно, вказуючи, де і коли воно відбулося, називаючи імена і прізвиська людей, що отримали зцілення від чудотворної ікони. Книга містить, зокрема, цікаві відомості з історії монастиря й старого Чернігова загалом.⁸ Книга Дмитрія витримала сім видань. Велику популярність збірника можна пояснити двома причинами. По-перше, автор вдало підібрав матеріал про чудеса від чернігівської ікони Божої Матері, добре відомі не тільки у Чернігівській єпархії: багато богомольців, що мандрували до Києва і проходили через Чернігів, вважали за священний обов'язок поклонитися образу Божої Матері. По-друге, на популярність книги вплинув і авторитет молодого проповідника серед священнослужителів та прихожан.

У 1677 р. Дмитрій отримав дозвіл Лазаря Барановича на поїздку до Новодворського Успенського монастиря, що знаходився поблизу білоруського міста Пінська і в якому передбачалися церковні урочистості з нагоди перенесення ікони Божої Матері зі старої церкви у нову. Познайомившись у Новодворі з ігуменом Віленського Святодухового монастиря Климентієм Тризноу та Білоруським єпископом Феодосієм Василевичем, Дмитрій на їх прохання деякий час проживає спочатку у Вільні, а потім у Слуцьку.

Лише на початку 1679 р. Дмитрій повернувся в Україну і оселився у Батуринському Миколаївському Крупицькому монастирі, ігуменом якого був Феодосій Гугуревич.

У серпні 1681 р. Дмитрія запрошують на посаду ігумена Максаківського монастиря (неподалік с. Максаки Менського району), яку до нього з 1665 р. займав Єремія Ширкевич, що уславив себе серйозними будівничими роботами. Лише зваживши, що Максаківська обитель завдяки своїй віддаленості від великих міст може сприяти його прагненню до усамітнення, Дмитрій погодився на це призначення. На висвяченні на ігуменську посаду Лазар Баранович сказав, звертаючись до нього: “Да благословит вас Господь Бог не только игуменством, но по имени Дмитрия желаю вам митры. Дмитрий да получит митру”.⁹

У 1682 р. за бажанням І. Самойловича, який походив з духовенства, поважав духовних осіб і покровительствував монастирям, Дмитрій був переведений з Максаківської обителі настоятелем у Батуринський Крупицький монастир на місце Феодосія Гугуревича і 1 березня прийняв посаду.

Миколаївський Крупицький монастир, заснований ще за часів Київської Русі, був відновлений у другій половині XVI ст. інокінею Мокриною вже “по давнем мѣста сего запустѣнии, здѣ сама жила в пустинѣ долгое время при церкви малой, деревянной, зѣло ветхой и опустѣлой, стоявшей на том мѣстѣ, гдѣ теперь яблонь большая при алтарѣ трапезном. По той инокинѣ Макринѣ стали иноки здѣ жити и по малу мѣсто распространяти и монастирь заводити”, як зазначав Дмитрій у монастирському синодику.¹⁰ У напрестольній Євангелії (сторінка, на жаль, була втрачена) він робить власноручний запис про чудесну подію, що дала назву самому монастиреві: у час татарського нападу втікачам, які переховувалися у тій місцевості і знемагали від голоду, була послана небесна їжа, вона падала з неба у вигляді крупы - звідси і Крупицький монастир.¹¹

Батуринська обитель славилася своїми подвижниками благочестя, одним з яких був ігумен і схимник Ісаакій, що помер у 1677 р. Над місцем його поховання Дмитрій зробив віршовий напис, де прославив працелюбного, розумного і смиренного наставника, якого можна вважати святим, адже тіло його залишилося нетлінним.

Крупницький монастир на той час був центром зносин українського духовенства з Московським патріархатом. В обителі, якою керував Дмитрій, зупинялись духовні особи, що для отримання аудієнції у гетьмана приїздили з різних куточків України, Московії, Польщі, Греції. Тож можемо припустити, що Дмитрій був поінформований про всі політичні та церковні події. Він поділяв властиву для тодішнього українського духовенства тривогу з приводу московських вимог про повну покору України не лише у політичних, але і в церковних справах.

Протягом березня 1682 - жовтня 1683 рр. Дмитрій зазначає у “Діарії” - щоденнику, який почав писати ще у 1668 р., - тільки факти постриження та дні смерті своїх знайомих. Численні постриження (у щоденнику їх згадано 14¹²) свідчать, що батуринський ігумен користувався великою повагою серед парафіян. Сам Дмитрій з особливою любов’ю ставився до своїх пострижеників, вважаючи дні постригу іноків визначними днями свого життя.

Однак управління Батуринським монастирем було недовгим: у жовтні 1683 р. він склав із себе обов’язки ігумена і в квітні 1684 р. переїхав у Київ до Печерського монастиря як проповідник Печерської лаври. З цього часу і аж до 1686 року Батуринська обитель залишалася без настоятеля. У січні 1686 р., приїхавши до Батурина разом з архімандритом Києво-Печерської лаври Варлаамом Ясинським, Дмитрій на прохання І. Самойловича повторно з лютого 1686 р. “сів на ігуменство” Батуринського монастиря “...по волѣ и указу властей духовных и свѣтских”¹³. Його перебування на цій посаді знаменувалося подіями, що зміцнили престиж обителі. Дмитрій зміг отримати для монастиря частину мощів святої Великомучениці Варвари, завів церковний синодик для регулярного поминання померлих царів, патріархів, митрополитів, архієпископів, єпископів та настоятелів цього монастиря.

Під час поїздки до Москви у 1689 р. Туптало отримав жалувану грамоту царів Іоана та Петра Олексійовичів, датовану 11 березня, яка підтверджувала попередню - від Олексія Михайловича, видану ігумену Ісихею на всі володіння та угіддя, надані монастиреві різними гетьманами. За ігуменства Дмитрія за монастирем було закріплено володіння по річках Сейму, Ромні, Куті, Ушуруні, пущі з бортями, сінокоси, озера, ліси, 10 млинів, поля і сади.¹⁴ А у лютому 1691 р. монастир отримав від гетьмана І. Мазепи “житные торги”, тобто можливість збирати податок з торговців хлібом у Батурині.

Доброчинності монахів та їх настоятеля приваблювали багатьох щедрих паломників, які шукали у Крупницькому монастирі благословіння, настановчого слова і своїми великими пожертвами покращували матеріальне становище обителі. Загалом час настоятельства Дмитрія у Батуринському монастирі був найщасливішим для обителі.¹⁵

Треба зазначити, що Дмитрій ніколи не забував про матеріальні потреби підпорядкованих йому монастирів: під його керівництвом господарські справи всіх обителей, у яких він був настоятелем, процвітали.¹⁶ Починаючи свою діяльність на посаді ігумена, Дмитрій мав гарний приклад для наслідування

в особі того ж таки Лазаря Барановича, який, провівши більшу частину свого життя в знаменитих обителях Києва і люблячи монастирське життя, докладав багато зусиль до будівництва та облаштування монастирів Чернігівської єпархії, які у час його вступу на посаду лежали в руїнах.

У лютому 1690 р. Дмитрій оселяється у скитку біля церкви Святого Миколи, де у 1691 р. облаштовує для себе келію (у гетьмана Г. Розумовського вона зберігалася, але пізніше була продана у приватні руки)¹⁷, про яку у діарії писатиме: “Соорудил я себѣ келию новую в пустынѣ для спокойнѣйшаго писання житий святых”.¹⁸ Роботі над укладанням збірника житійних текстів допомагала і монастирська бібліотека, у якій, зокрема, зберігалася Острозька біблія 1581 р. і було багато латино- і польськомовних книг, зібраних настоятелями обителі - випускниками Київського колегіуму.¹⁹ У наступному 1692 році Дмитрій зовсім залишає ігуменство “для спокойнаго пребывания и писання житий Святых”.²⁰ Протягом року він ще залишається у Батуриному монастирі, а в травні 1693 року переїздить до Києва.

Той факт, що Дмитрій залишив ігуменство, не зовсім сподобався Варлаамові Ясинському, на той час вже Київському митрополитові. 29 квітня 1692 р. він через посередництво Інокентія Монастирського, ігумена Києво-Кирилівського монастиря (1681-1697), пропонує гетьманові І. Мазепі запровадити в Батурині гетьманську протопопію, а в монастирі - архимандрію, призначивши архимандритом Дмитрія, з підпорядкуванням йому Глухівського та Максаківського монастирів²¹; про реакцію Мазепи на цю пропозицію, на жаль, нічого невідомо.

У червні 1697 р. Дмитрій був призначений архимандритом одного з найдавніших чернігівських монастирів - Успенського Єлецького - “...дабы таковий благоразумный и трудолюбивый муж, паче же речши, свѣтильник, не был сокрыт под спудом...”²². Єлецький монастир виник ще в XI ст. На початку XII ст. у ньому був збудований Успенський собор, а у XVI -XVII ст. - келії, дзвіниця та трапезна. Попередниками Дмитрія на цій посаді були Лазар Баранович (1653-1669), Іоаникій Галятовський (1669-1688), за сприяння якого монастирська бібліотека перетворилася на велике книгосховище, Феодосій Углицький (1688-1696) та Іоан Максимович (1696-1697). “...У час правління цих настоятелів Єлецький монастир сів красою і славою. Пізніше його значення почало падати, і майже разом із згаданими особами зустрічаються на посаді Єлецького архимандрита, переважно з початку XVIII століття, уже й такі особи, життя і діяльність яких має більше негативних сторін, ніж позитивних,” - зазначав П. Добровольський.²³

Турбуючись про добробут Єлецького монастиря, який за Феодосія Углицького потерпав від “скудости... як в запасах хлебных, так и в дровах...”²⁴, Дмитрій влаштовує млин біля села Копачева, для збільшення прибутковості монастиря здобуває від гетьмана І. Мазепи дозвіл (22.05.1698) тримати на чернігівській та авдіївській монастирських поромних переправах на продаж горілку. На прохання ігумена гетьман також закріпив за монастирем усі його володіння з докладним їх переліком, зокрема села Авдіївка, Горбов, Серединка, Надинівка, Копачев та ін. (універсал 1.06.1699). Монастирські землі, що віддавалися в оренду приватним особам, давали такий прибуток, що ним окупалося не тільки утримання братії, але і з’явилася можливість робити значні заощадження, на які можна було купувати нове майно та земельні угіддя.

Взимку 1697-1698 рр. на Чернігівщині після неврожаю був сильний голод²⁵, який супроводжувався великою смертністю. Через інок Феофана Дмитрій купував за кордоном хліб для монастирських селян і годував у обителі за свій рахунок усіх бідних, вважаючи своїм обов'язком надавати світським людям матеріальну допомогу, яка трактувалася як вираз братньої любові, що відкривала шлях до спасіння.²⁶

Дмитрій звернув увагу і на покращення побуту монастирських селян. На його прохання гетьман І. Мазепа видав два універсали. В одному з них, датованому 24 травня 1698 р., він підтвердив, “абы въежжии полковие не вимогали грошей жадным способом... и збитков жадных над жителями тамошними чинити не важилися; козаки, в селах монастирских живучие, абы кгрунтов монастирских власних купленних, албо еким инним правом слушним набитих, не смѣли себѣ займовати и ними користовати, а тие кгрунта, jakie неслушне позаимовали, жеб монастирови зповертали конечно...”²⁷

При від'їзді з Чернігова Дмитрій залишив власноручну записку про задачу обителі. Із залишеної монастирської звітності видно надзвичайну турботу ігумена про збереження монастирського майна і точність у веденні монастирських справ. У записці, датованій 17 вересня 1699 р., Дмитрій зазначає, де і скільки посіяно було жита, скільки коней, корів та іншої худоби і птиці вирощувалося у монастирі, перераховує все церковне начиння, книги (“Прибыла книга до трапезы житій святых...по небожчику Иннокентію дякову: Прибыла до церкви книга устав”²⁸). Казна Єлецького монастиря за Дмитрія не зменшилася, а зросла, тому що були зроблені пожертви від козацького старшини і самого гетьмана, який вніс 300 золотих. Приймавши в 1697 р. 100 битих телярів, Дмитрій при здачі монастиря залишав 1000. Святитель постає справжнім господарем монастиря, який турбувався не лише про молитву, але і про повсякденні людські потреби.

На пам'ять про Святителя Єлецький монастир отримав у березні 1893 р. часточку святих мощів правої руки Дмитрія Ростовського.

У 1698 р. Дмитрій прийняв під свою опіку ще й Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, куди 17 вересня 1699 р. був переведений на місце Михайла Лежайського, що керував монастирем з 1670 р. Цей монастир Чернігівської єпархії став останнім у біографії Дмитрія, який він очолював як настоятель. Саме там він завершить роботу над третім томом Четій-Міней і у 1700 р. почне працювати над “Мартирологом”, прагнучи прислужитися моральному вихованню своєї пастви. На жаль, робота над “Мартирологом” закінчена не була.

Вимушений від'їзд до Москви і прийняття у 1701 р. митрополичої посади у Ростові були для Дмитрія важким випробуванням. У листах до Стефана Яворського, тодішнього місцеблюстителя патріаршого престолу і Рязанського митрополита, Святитель буде часто скаржитись на почуття самотності і тугу за рідною землею. Можливо, саме тому він робитиме все, щоб не поривати зв'язків з Україною і, зокрема, з Чернігівщиною. Відомо, що у лютому 1704 р. у нього були якісь зносини з Черніговом. Про це свідчить Львівський служебник 1691 р., що знаходився у ризниці Троїцького Іплінського монастиря. На книзі зберігся напис: “От архиерея Ростовскаго и Ярославскаго Дмитрия Савича дадеса на благословение иеромонаху Максиму Чернѣговскаму Елецкому в лѣто 1704 февраля 22”²⁹. Того ж таки року він передав до бібліотеки Чернігівської семінарії Новий Завіт грецькою і латинською мовами.

Для Дмитрія роки життя, пов'язані з Чернігівщиною, стали хай не найспокійнішими, але сприятливими у його прагненнях до самовдосконалення і праці на благо української православної церкви. Саме тут, на Чернігівській землі, виявив себе не лише значний церковний діяч, майбутній святий Дмитрій Ростовський, але й один з найзначніших письменників України II половини XVII - початку XVIII століття, творець відомих у всьому православному світі Четьів-Міней. Про нього І. Огієнко писав: "Це один із тих передових українських великих духовних мужів, що реально вели вперед розвій Української Церкви і що позоставили плідні сліди своєї видатної праці в кожній закутині українського релігійного й культурного життя".³⁰ Тому так важливо повернути в наше сьогоденне культурне та церковне життя ім'я Дмитрія Туптала - митрополита Ростовського, святого Української православної церкви.

Джерела та література:

- 1 Поселянин Е. Русская церковь и русские подвижники XVIII века. - СПб., 1905. - С. 46.
- 2 Шляпкин И. Святитель Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709). - СПб, 1891.
- 3 Аскоченский В. Киев с его древнейшим училищем Академиею. - Ч. I. - К., 1856. - С. 210.
- 4 Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - Т. 2. - СПб, 1886. - С. 380.
- 5 Письмо Преосвященного Лазаря Барановича к царю Алексею Михайловичу. // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 27. - С. 210.
- 6 Сумцов Н.Ф. Лазарь Баранович. - Харьков, 1885. - С. 2.
- 7 Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. - Т. 2. - СПб, 1886. - С. 380.
- 8 Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII-XVIII ст. Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. С. 169-176.
- 9 Ростовский Дмитрий. Сочинения: В 3х ч. - Ч. I. - М., 1805. - С. 335.
- 10 Крупицкий Батуринский третьеклассный мужеский монастырь св. Николая. - Чернигов, 1862. - С. 6.
- 11 Там само. - С. 5.
- 12 Ростовский Дмитрий. Сочинения: В 3х ч. - Ч. I. - М., 1805. - С. 336-337.
- 13 Там само. - С. 340.
- 14 Барсов Е. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южнорусских монастырей. // Чтения в имперском обществе истории и древностей российских. - 1884. - №2. - С. 20-21.
- 15 Белоусович Л. Николаевский Крупицкий Батуринский монастырь. - Чернигов, 1859. - С. 36-37.
- 16 Добровольский П. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. - Чернигов, 1900. - С. 60.
- 17 А. Л. Келья св. Дмитрия Ростовского. // Киевская старина. - Т. 61. - 1898. - С. 85-86.
- 18 Ростовский Дмитрий. Сочинения: В 3х ч. - Ч. I. - М., 1805. - С. 352.
- 19 Крупицкий Батуринский третьеклассный мужеский монастырь св. Николая. - Чернигов, 1862. - С. 39.
- 20 Ростовский Дмитрий. Сочинения: В 3х ч. - Ч. I. - М., 1805. - С. 352.
- 21 Там само.
- 22 Ростовский Дмитрий. Сочинения: В 3х ч. - Ч. I. - М., 1805. - С. 10.
- 23 Добровольский П. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. - Чернигов, 1900.
- 24 Универсал гетмана Мазепы архимандриту Феодосию Углицкому от 10 февраля 1689 г. // Черниговские губернские ведомости. - 1857. - № 2, часть неофиц. - С. 10.
- 25 А. Л. Летописные заметки (1651 - 1749). // Киевская старина. - 1883. - Т. 5, март. - С. 681.
- 26 Дмитрий, архимандрит. Значение монастырей для православно - русского народа. - К., 1908. - С. 10.
- 27 Универсал гетмана Мазепы архимандриту Дмитрию Савичу на охранение монастырских подданных от притеснений со стороны светских властей. // Черниговские губернские ведомости. - 1857. - № 9, часть неофиц. - С. 70.
- 28 Две записки св. Дмитрия Ростовского: о приеме и сдаче им Елецкого Черниговского монастыря. // Киевская старина. - 1882. - № 10-12. - С. 170-173.
- 29 Шляпкин И. Святитель Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709). - СПб, 1891. - С. 367-368.
- 30 Огієнко І. Св. Дмитрій Туптало, його життя й праця. - Вінніпег, 1960. - С. 7.